

Cartea a apărut cu sprijinul Administrației Fondului Cultural Național

Cătălin Gheorghe este lector universitar doctor, critic de artă, teoretician, curator și editor. Predă cursuri de *Estetica artelor vizuale*, *Studii vizuale* și *Teoria criticii de artă* la Universitatea de Arte „George Enescu” din Iași. Este editor al publicației *Vector - cercetare critică în context* și coordonator al platformei educaționale de cercetare critică și producție artistică *Vector - studio de practici și dezbateri artistice*. A susținut conferințe și prezentări despre cercetarea critică și practicile artei contemporane la Manchester, Londra, Kiev, Malmö, Budapesta, Viena, Paris, București, Iași etc. A participat Bienalele „Periferic” (Iași), Bienalele de la Veneția, Documenta 12 (Kassel), Frieze Projects (Londra).

Cătălin Gheorghe, *Condiția critică. Studiile vizuale în critica culturală, critica de artă și arta critică*

© 2010, Institutul European, pentru prezenta ediție

INSTITUTUL EUROPEAN, editură academică recunoscută de Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior
Iași, str. Grigore Ghica Vodă nr. 13, O. P. 1, C.P. 161
euroedit@hotmail.com; www.euroinst.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
GHEORGHE, CĂTĂLIN

Condiția critică: studiile vizuale în critica culturală, critica de artă și arta critică / Cătălin Gheorghe – Iași: Institutul European, 2010
ISBN 978-973-611-701-5

008

Reproducerea (parțială sau totală) a prezentei cărți, fără acordul Editurii, constituie infracțiune și se pedepsește în conformitate cu Legea nr. 8/1996.

PRINTED IN ROMANIA

CĂTĂLIN GHEORGHE

Condiția critică

Studiile vizuale în critica culturală, critica de artă
și arta critică

INSTITUTUL EUROPEAN
2010

Cuprins

Argument / 9

Capitolul 1. Critica culturală / 13

- 1.1. Situația culturii / 13
- 1.2. Teorii critice culturale / 18
- 1.3. Teoria estetică / 25
- 1.4. Teoriile post-estetice / 36
- 1.5. Studiile culturale / 64
- 1.6. Cultura vizuală / 71
- 1.7. Studiile vizuale / 85

Capitolul 2. Critica de artă / 89

- 2.1. Situația artei / 89
- 2.2. Teoria criticii de artă / 92
- 2.3. Repere în critica de artă contemporană / 109
- 2.4. Tendințe critice / 115
- 2.5. Arta ca teorie (critică) a artei / 135
- 2.6. (In)formarea critică a studiilor vizuale / 144

Capitolul 3. Arta critică / 161

- 3.1. Situația criticii / 161
- 3.2. Dimensiunea politică a studiilor vizuale / 167
- 3.3. Ideea de politică aplicată în artă / 171
- 3.4. Producerea conceptului de politică în artă / 183
- 3.5. Relațiile politicii cu estetica și arta / 190
- 3.6. Politica proiectelor critice / 195

Cercetare și mediere: teoria critică a artei și educația artistică / 227

Referințe bibliografice / 233

Abstract / 251

Résumé / 255

Capitolul 1

Critica culturală

Situația culturii • Teorii critice culturale • Teoria estetică • Teorii post-estetice • Studiile culturale • Cultura vizuală • Studiile vizuale

1.1. Situația culturii

Situația actuală a culturii este indeterminată. Orice verdict cu privire la „globalizarea” și, în consecință, „localizarea” culturală poate fi revocat prin apel la o serie nelimitată de strategii analitice specifice „relativismului cultural”. Suspectarea unei definiții „universale” a culturii a creat condițiile unei reconsiderări contemporane a situației în raport cu presupuzițiile tradiționale ale culturii.

Termenul de „cultură” este unul dintre cei mai supradefiniți și aplicați termeni teoretici din discursul filosofic generalizat la toate domeniile de referință ale cunoașterii și acțiunii umane. În raport cu felul în care sunt definite cadrul și actele culturale, respectiv structura ideologică și tipurile de acțiuni culturale, ne confruntăm cu o multitudine de tipologii, repere și răspunsuri care susțin recondiționarea limbajului, înțelegerii și explicării cadrului de acțiune și de impact al culturii.

Poziționarea critică – condiționată de schimbările procesuale și relaționale ale structurilor sociale, politice și economice – în raport cu „conservatorismul cultural” a determinat o reacție investigativă și creativă care a dus la configurarea ori chiar la simularea unor medii culturale alternative. În ultimul timp, însă, abordările alternative au început să fie asimilate în anumite medii culturale considerate chiar radical conservatoare, cum ar fi de pildă mediile academice. Studiul culturii contemporane din perspectivă critică a devenit o modalitate

privilegiată de descriere și analiză multidisciplinară a situației culturale actuale.

Investigațiile culturale contemporane se prezintă sub forma unor discursuri și a unor metode construite sub forma unor aplicații la o serie de situații și circumstanțe codificate adesea în funcție de opțiuni micro sau macro politice, respectiv de direcționare a unei acțiuni cotidiene ori sociale în raport cu un set de credințe, de convingeri, de dorințe și de interese. De pildă, discuțiile în jurul discursului dominant al „culturii globale”, integrat într-o multitudine de practici culturale și artistice, se conformează convingerii că am fi supuși unei conviețuirii sociale determinate de dezvoltarea hegemonică a unei „culturii post-industriale a informației și serviciilor”. Acest mediu cultural ar determina un comportament de angajare într-o „cultură a mostrei” materiale și simbolice dezvoltată în mod privilegiat în cadrul unei „culturii urbane” contemporane ale cărei produse și manifestări ar fi apropiate într-o diversitate de practici culturale și artistice. În cadrul de manifestare al acestor practici am asista, de fapt, la o problematizare a politicilor reprezentării, a producției transculturalității, a etno-pluralismului multicultural, ca urmare a proliferării unei „culturi a amestecului” identitar prin intermediul exercitării unei „culturi a politicilor” de rezistență și / sau de construire a pozițiilor de apel într-o societate supra-saturată de crize relative.

Diferitele observații, reflecții și concluzii intermediare ale studiilor asupra culturii actuale sunt utilizate ca material de lucru în generarea unei varietăți de proiecte artistice determinate de anumite comportamente culturale care mediază ori întrebunțează o serie critică de regimuri de achiziționare, procesare și punere în circulație a informației arhivate și generate în diferite câmpuri ale cunoașterii și activității indivizilor și comunităților.

Informația culturală transmisă prin intermediul diferitelor tipuri de limbaj (scris, vizual, de programare) transformă gusturile și acțiunile sociale prin efectul lor de mediere simbolică. Prin depășirea stadiului avangardist al auto-reflexivității, activitatea artistică ia forma unui serviciu cultural în raport cu multiplicitatea și continua multiplicare a

asa-numitelor „comunități de gust”. Apariția și dezvoltarea noilor medii produse ori apropiate de practicile artistice contemporane a bulversat orizontul de așteptare culturală și a solicitat noi modele de comportament în contextul artistic extins.

Toate aceste tipuri de culturi (a informației, a consumului, a serviciilor, a mediilor, a orașului, a mostrei, a amestecului identitar etc.) stau la baza motivării multor dintre atitudinile și opțiunile artiștilor contemporani ale căror producții, practici și reprezentări ar putea fi descrise, analizate și evaluate din perspectiva post-estetică a studiilor culturii vizuale.

Teoria post-estetică se construiește la intersecția dintre discursurile asupra culturii vizuale și cele asupra practicii artistice contemporane, reflectând atât impactul imaginilor asupra vieții cotidiene și profesionale, cât și relevanța discuțiilor care se crează în jurul experiențelor artistice motivate de conștientizarea fragmentării culturale.

Un posibil cadru al investigării experiențelor artistice contemporane îl oferă teoria lui David Chaney cu privire la raportul dintre schimbarea culturală și viața de zi cu zi, susținând faptul că schimbarea culturală, care a început să se întrevadă după anii '60, s-ar datora democratizării radicale și fragmentării culturale, sesizându-se astfel o oarecare dificultate în diferențierea a ceea ce este cultural de ceea ce este social. Considerate a fi consecințe ale procesului extins al informatizării, atât democratizarea radicală, cât și fragmentarea culturală ar avea loc pe fondul unui proces de disipare a puterii de apel a structurilor autorităților dominante în fazele timpurii ale modernității.

Analizând schimbarea culturală pe fondul interacțiunii interpersonale de reprezentare a organizării activităților sociale, Chaney ia în considerare impactul noilor tehnologii în crearea mediilor și relațiilor virtuale care duc la stabilirea noilor forme de comerț și *entertainment* cu implicații directe în inovația culturală. Schimbarea mediului cultural ar fi un fenomen complex care s-ar datora în parte dezvoltării multiculturalismului, prin proliferarea indicilor diversității culturale în mediul urban, în parte dezvoltării televiziunii ca formă a culturii de masă și apariției unor noi stiluri de performare a culturii și în parte

aparitiei unor noi servicii și bunuri de consum care au facilitat diversificarea petrecerii timpului liber. În opinia lui Chaney, schimbarea culturală fără precedent s-ar datora multiplicării practicilor de reprezentare exercitate prin expansiunea literaturii de reflecție teoretică, a studiilor descriptive și a raporturilor etnografice, constituindu-se în principal ca obiect de studiu al teoriei sociale în care cultura poate fi înțeleasă fie ca o construcție artistică a unei comunități sau a umanității, fie ca o formă de viață care se dezvoltă prin intermediul unor obiceiuri și valori distincte. Ca resursă în producerea cunoașterii sociale, cultura propune o multiplicitate de discursuri și acțiuni fie și în condițiile conștientizării sale ca efect al intervenției ideologice atât în formele sale de reprezentare, cât și în practicile vieții cotidiene. Pe de altă parte, multitudinea modurilor sale de reprezentare a experienței sociale prin intermediul practicilor culturale solicită diferite forme de interpretare care stau la baza unui proces de fragmentare culturală¹.

Teoretizarea acestui proces de fragmentare culturală, în condițiile schimbării structurilor sociale, politice și economice, oferă datele unui discurs multiplu nuanțat care se regăsește în comentarea producțiilor, reprezentărilor și practicilor artei contemporane. Însă, întrebuințarea practică relevantă a acestui discurs multiplu structurat presupune o asimilare creativă a teoretizării problematicilor culturale în care se reflectă situarea la intersecția variatelor paradigme critice ale postmodernității.

Astfel, în opinia Barbarei Adam, abordarea teoretică a acestei fragmentări culturale cu care se confruntă contemporaneitatea, sub forma postmodernității, ar presupune desfășurarea unei multitudini de modele critice interdisciplinare propuse în cadrul unor teorii complexe ale culturii. În condițiile exercitării puterii culturale în textura vieții de zi cu zi, aceste teorii culturale ar putea fi percepute ca produse ale criticii culturale angajate în discriminarea, înțelegerea și evaluarea consecințelor problematicilor culturale. Astfel, de pildă, provocarea presupozitiilor moderniste despre „universalitate” și „rațiune” s-a făcut

¹ David Chaney, *Cultural Change and Everyday Life*, Palgrave Macmillan, Gordonsville, 2002.

din perspectiva investigării noțiunilor de „contingență”, „temporalitate” și „situație”. Cât privește diversitatea de forme, practici și identități culturale, sintetizate în termenii „diversității culturale”, aceasta ar fi determinată de complexitatea contextuală a vieții culturale ale cărei relații de putere represive și productive ar regulariza corpurile, instituțiile și comunitățile¹.

Percepută ca un set relativ omogen și nediferențiat de atitudini, practici și structuri cognitive, cotidianitatea devine o matcă paradigmatică a reflecției culturale, implicând probleme legate de performativitatea raționalității, de etica intersubiectivă și de structurarea ideologică a conștiinței vieții de zi cu zi.

Descrierea și analiza legăturii intime a istoriei teoretizării „vieții cotidiene” cu dinamica modernității și a postmodernității sunt încărcate de contradicții reflexive cu privire la capacitatea indivizilor de a se adapta la noile situații ale provocării existențiale și la complexitatea variabilității istorice și inter-culturale. Este posibil ca depășirea acestor contradicții să se poată realiza prin cercetarea analitică a impactului socio-istoric pe care îl poate avea descrierea de suprafață a activităților pragmatice (a practicilor și modurilor de conștientizare) a indivizilor în anumite situații sociale².

Fragmentarea și dezcentrarea noțiunii de cultură universală, atât prin studiile de nișă ale subculturilor, cât și prin politizarea multiculturalismului, au creat premisele apariției unei crize a cărei rezolvare e văzută în integrarea diferenței și pluralismului. Fragilitatea distincțiilor dintre artă și viața cotidiană, respectiv dintre creație și stilul de viață, a dus la nesiguranța distincției dintre cultură și bunul sau serviciul de consum.

Potrivit lui Maxim Silverman cultura „clasică” sau „înaltă” a fost fondată pe conceptul de creație și de viață a spiritului, fiind un instrument necesar al statului în misiunea sa iluministă de a-i civiliza

¹ Barbara Adam (ed.), *Theorizing Culture: An interdisciplinary critique after postmodernism*, UCL Press Limited, Londra, 1995, pp. xiii-xvii.

² Michael Gardiner, *Critiques of Everyday Life: Introduction*, Routledge, Florence, 2000, pp. 1-23.

și socializa pe cetățeni. Citându-l pe Alain Touraine, care vorbește despre înculcarea modalităților de manifestare ale rațiunii și frumuseții ca sarcină a integrării în societate, Silverman pune în discuție conexiunea politică dintre cultură, rațiune și integrare socială în relație cu instituția educațională a statului direct interesată de activarea ingineriilor sociale ale culturalizării cetățeanului. Această versiune clasică a culturii a fost extinsă ulterior la o versiune sociologizată și antropologizată, potrivit căreia cultura ar fi ceea ce fac în mod obișnuit oamenii, prin obiceiurile și stilurile lor de viață¹.

Studiile cotidianității (*everyday life studies*) propun contextul teoretic cel mai complex structurat pentru abordarea critică a culturii, în special în forma sa particulară de „cultură vizuală”. Pozițiile critice asumate în studiile cotidianității, care sunt influențate de practicile și reprezentările artistice și influențează, la rândul lor, manifestarea acestor fenomene artistice, se exercită descriptiv și analitic prin întrebuintarea unui complex de teorii critice culturale, printre care poststructuralismul, psihanaliza, (neo)marxismul, critica ideologiei și post-colonialismul propun un nou mod de a percepe producția și experiența culturală într-o pluralitate de viziuni asupra contemporaneității.

1.2. Teorii critice culturale

Conflictele culturale dintre asumarea tradițională a culturii și încercarea de a găsi noi modalități de înțelegere și aplicare a proiecțiilor și nevoilor culturale devin obiectul de interes al studiilor culturale și, în particular, al studiilor (culturii) vizuale, care propun o teorie (critică) post-estetică manifestată sub forma unui complex de teorii critice culturale, de la poststructuralism la post-colonialism.

Post-structuralismul este o metodă de analiză textuală și culturală care percepe cultura ca parte integrală a operelor investigate, orice semnificație manifestându-se sub forma unui fenomen cultural.

¹ cf. Maxim Silverman, *Facing Postmodernity: Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra, 1999.

Presupunând că „sinele”, ca unitate singulară și coerentă, ar fi un construct ficțional, poststructuralismul susține ideea că individul s-ar constitui prin intermediul unor serii de tensiuni și cunoștințe conflictuale, care ar ține de influențe ale genului, clasei, rasei, etniei, profesiei etc., ceea ce ar impune punerea la lucru a percepției proprii persoane în contextul interpretării semnificațiilor. Tocmai de aceea, semnificațiile propuse de autor devin secundare în raport cu percepțiile lectorului/privitorului. Aceste semnificații sunt determinate de anumite variabile interpretative care țin de utilizarea chiar și conflictuală a unei varietăți de perspective.

„De-stabilizarea” sau „de-centrarea” intențiilor autorului, prin disprețuirea unei lecturi esențialiste a conținutului, presupune examinarea unor ale surse ale semnificațiilor. Teoria structurării unui text sau a unei imagini pe baza opozițiilor binare ierarhice e contracarată de teoria deconstrucției care presupune examinarea supozițiilor și sistemelor de cunoaștere prin angajarea ludică a semnificațiilor în raport cu diferitele contexte de analiză a lucrărilor, studiind astfel modalitățile de producere ale cunoașterii.

Punând accent pe eterogenitatea, instabilitatea și discontinuitatea limbajului, discursului și subiectivității, în raport cu sistemele de cunoaștere și structurile de putere, poststructuralismul propune critică acea viziune asupra individului ca produs al forțelor sociale și lingvistice, ca textură activă a diferitelor textualități. În acest caz, normativitatea este criticată prin decentralizare și interpretare, printr-un joc relativ al voinței de eliberare a marginalilor în raport cu autoritatea centrului.

Ideea de a descoperi un „subconștient textual” al discursului prin „citirea textului împotriva lui însuși”, trecând astfel dincolo de „suprafața” semnificațiilor sale, se regăsește și în teoria critică psihanalitică.

În critica culturală, psihanaliza se manifestă din perspectiva unei familii de teorii și metode psihologice, deși e cunoscută mai curând ca tehnică psihoterapeutică de a elucida procesele de *transfer* și *rezistență* prin intermediul asociațiilor libere ale inconștientului care s-ar manifesta prin intermediul simptomelor. Teoriile freudiene, de pildă, susțin că reacțiile neurotice și isterice ar avea la bază inacceptarea culturală și socială a unor dorințe și fantezii de natură sexuală ori a

unor evenimente traumatice din trecut, care ar fi astfel *reprimat* în inconștient. Există, însă, și situații în care materialul reprimat se poate manifesta ca expresie a *sublimării*, luând forma creativității ori pietății. În teoria structurală propusă de Freud, *ego*-ul ar media între *supra-ego*, ca instanță a normelor, moralității și tabuurilor internalizate, și *id*, ca instanță a dorințelor primitive manifestate sub forma mâniei, furiei ori impulsului sexual. Mecanismele de apărare, manifestările involuntare, relațiile stabilite între principiul plăcerii și travaliul de doliu ori fenomenele de dislocare și condensare specifice viselor devin obiecte ale teoriei critice psihanalitice.

Din perspectiva criticii culturale, psihanaliza a ajuns să fie înțeleasă fie ca modalitate de interpretare a limbajului sub forma unei *hermeneutici a suspiciunii* și destabilizării semnificațiilor (Paul Ricoeur), fie ca modalitate de chestionare a unei *metafizici a prezenței* manifestată în teoriile filosofice tradiționale (Jacques Derrida), fie ca modalitate de denunțare a *patriarhalității* și *falocentrismului* (Luce Irigaray).

În ceea ce privește influența psihanalizei lacaniene asupra criticii culturale aceasta se datorează înțelegerii limbajului atât ca instrument, cât și ca mediu structural determinant în examinarea analitică a suveranității inconștientului. Structurarea inconștientului asemenea unui limbaj presupune construirea semnificațiilor pe baza unor rețele de diferențe între semnificații și referenți.

Atât o lucrare de artă, cât și un text despre o lucrare de artă se pot manifesta asemenea inconștientului prin imagini, simboluri și metafore, fără a fi explicite, ceea ce presupune implicarea anumitor interpretări și judecăți. Într-o lucrare ori într-un text despre o lucrare de artă se pot manifesta simptome, condiții și faze tratate în teoria psihanalitică, ceea ce presupune posibilitatea abordării unui context psihic al producerii și receptării artei.

Contextul social, istoric și economic al producerii, distribuirii și receptării lucrării de artă este abordat de teoria critică neo-marxistă.

Manifestată sub forma unui corp de doctrine influențate de scrierile lui Karl Marx, această teorie prezintă o serie de interpretări conflictuale în analiza culturii. Teoria marxistă e un amestec de teorii generate de o serie de școli de gândire neo ori post-marxiste care

vizează analiza culturii societăților burgheze capitaliste, în ciuda discreditării teoriei economice și filosofiei politice marxiste.

Una dintre tezele principale ale teoriei (neo)marxiste este aceea că industria culturală manipulează ideologic conștiințele maselor (care ajung la o „falsă conștiință”) pentru a menține instituțiile sociale, economice și politice actuale. Burghezia s-ar conforma unor *pattern*-uri de comportament și unor valori și gusturi ale clasei de mijloc, devenind repede satisfăcută și materialistă.

Arsenalul terminologic al teoriei neo-marxiste aruncă în discuție conceptele de „luptă de clasă”, care ar fi motivată de competiția dintre diferite clase sociale pentru avantaje economice, sociale și politice, de „exploatare” a unei clase de către alta, de „alienare” și „reificare” prin pierderea simțului identității sociale în procesul relațiilor de producție. Potrivit lui Marx, relațiile de producție stabilite la nivelul structurii economice a societății ar corespunde unui anumit stadiu de dezvoltare a forțelor materiale de producție. „Bazei economice” a societății i-ar corespunde o „suprastructură politică și juridică” manifestată sub diferite forme ale conștiinței sociale. Ca atare, procesele sociale, politice și intelectuale ale vieții ar fi influențate de modul de producție exercitat în viața materială, conștiința umană fiind astfel determinată de existența socială.

Acest model al societății constituit pe relația dintre „bază”, respectiv mijloacele materiale de producție, distribuție și schimb, și „suprastructură”, respectiv lumea culturală a ideilor, artei, religiei, dreptului, e unul dintre cele mai discutate principii care se aplică în critica culturală. De pildă, în scrierile teoreticianului marxist francez Louis Althusser este pusă în discuție noțiunea de „supradeterminare” a culturii în relație cu o multitudine de cauze diferite care acționează împreună. Din acest motiv, cultura ar avea un oarecare grad de independență față de forțele economice, respectiv o „autonomie relativă”.

Teoria critică marxistă are o influență importantă cu privire la constituirea criticii ideologice. Althusser, de pildă, deosebește „structurile represive ale puterii de stat”, respectiv instituțiile precum curțile de justiție, închisorile, forțele de poliție și armata, de „structurile ideologice ale controlului de stat”, respectiv partidele politice, școlile,